

İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e toplumsal değişme ve modernleşme

Mehmet Bayır*

Öz

Çağdaşlaşma kavramıyla da ifade edilen zamanın ruhuna uygun yenilikleri ve değişimleri gerçekleştirme süreci modernleşme adı altında kavramsallaştırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Batı'nın sanayi devrimine bağlı kapitalist dönüşümün yarattığı refaha ve zenginliğe kayıtsız kalması düşünülemezdi. Osmanlı rejiminde fetih ideolojisinin dayandığı tımar sistemiyle desteklenen toplumun seçkin sınıfı olan askeri bürokrasi, yeniliklerin hem başlatıcı aktörleri hem de başlangıç noktasını oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu teknik ve kültürel alan olarak kodladığı modernleşme sürecinin en çok teknik boyutuna ilgi göstermiş ve bu alanda yenilikler yapmaya çalışmıştır. Osmanlı'daki sultanizm geleneği geniş imparatorluk topraklarını koruyan avantajlı konumunu, reform yapma ihtiyacının doğmasıyla birlikte kaybetmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'daki gibi sınıflı ve örgütlü bir toplumsal yapıdan yoksun olması, toplumsal çıkar gruplarının devlet yönetiminde temsil edilememesine ve modernleşme sürecinin gecikmesine neden olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, yeni devletin temel misyonunu muasırlaşma hedefi olarak belirlemiştir. Cumhuriyet rejiminde modernleşme süreci Osmanlı'da olduğu gibi yukarıdan seçkin bir sınıfın öncülüğünde başlatılmış ve gerçekleştirilen devrimlerle muasırlaşma hedefine ulaşılmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet rejimi modernleşme sürecini daha çok kültürel boyutuyla ele almış ve reformlarda kültürel değişmeler ağırlığını hissettirmiştir. Modernleşme sürecinde Batı'nın kültürel değerlerinin iktibasından duyulan endişe sürecin bütüncül bir biçimde ele alınmasını güçleştirmiştir. Bugün Türkiye'nin muasırlaşma hedefi, Habermas ve Giddens'in tamamlanmayan modernizmi gibi tamamlanmayan bir süreç olarak güncelliğini ve önemini korumaya devam etmektedir.

Araştırma makalesi

Research article

Geliş - Submitted: 31/08/2020

Kabul - Accepted: 25/09/2020

Atıf – Reference: Bayır, M. (2020). İmparatorluktan cumhuriyete toplumsal değişme ve modernleşme. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, Gürsoy Akça Özel Sayısı, 5, 74-88.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, batılılaşma, fetih, tımar, Sultanizm, Cumhuriyet, İmparatorluk

Social change and modernization from the Empire to the Republic

Abstract

The process of realizing innovations and changes in accordance with the spirit of the time, which is also expressed with the concept of modernization, is conceptualized under the name of modernization. It was unthinkable for the Ottoman Empire to remain indifferent to the wealth and prosperity created by the capitalist transformation bonded to the industrial revolution of the West. The military bureaucracy, the elite class of the society, supported by the Tımar system on which the conquest ideology was based in the Ottoman regime, it has created was both the initiator actors and the beginning point of innovations. The Ottoman Empire showed interest mostly in the technical dimension of the modernization process, which it coded as a technical and cultural field, and tried to make innovations in this field. The tradition of sultanism in the Ottoman Empire lost its advantageous position, which protected the vast empire lands, with the emergence of the need for reform. The lack of a class and organized social structure of the Ottoman Empire as in the West caused the social interest groups not to be represented in the state administration and the modernization process was delayed. Republic of Turkey's founder Mustafa Kemal Atatürk determined the basic mission of the new state as contemporaneous goals. In the Republican regime, the modernization process was initiated under the leadership of an elite class from above, as in the Ottoman Empire, and the goal of modernization was tried to be achieved with the revolutions realized. The republican regime has dealt with the modernization process more with its cultural dimension and cultural changes have made their weight felt in the reforms. In the modernization process, the concern about the to adaptation of the cultural values of the West made it difficult to handle the process in a holistic way. Today Becoming Turkey's goal of Habermas and Giddens's incomplete modernism, such as up to date of and importance as an incomplete process continues to protection.

* Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı,
E-posta: mbayır14@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4825-3819

Keywords: Modernization, westernization, conquest, fief, Sultanism, Republic, Empire

Giriş

Zamanın ruhu söylemi değişime göndermede bulunur. Değişime kapalı olmak zamanın ruhuna yabancı olmak, hayatı ıskalamak demektir. Değişimin doğasına ve akışın doğallığına bazen bir filozofun; “bir nehirde iki kez yıkanılmaz” deyişinde, bazen de bir şairin; “her şey akar; su, tarih, yıldız, insan ve fikir” dizesinde rastlamaktayız. İnsan tüm gelişim evrelerinde fiziksel, ruhsal ve düşünsel açıdan sürekli bir değişim sürecine maruz kalmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde dünya toplumlarının değişerek geliştiği bilinmektedir. İbn Haldun, devlet aygıtının oluşum nedenlerini bireyin zorunlu toplumsallaşma gereksinimiyle açıklamış ve organizmanın yaşam döngüsünün başına gelen gelişim evrelerinin devletler için de geçerli olduğunu öne sürmüştür. Spencer, Malthus gibi düşünürlerin geliştirdiği *sosyal darwinizm* kuramı da birey, toplum ve ülkeler için organizmacı bir gelişim eğrisi öngörmektedir. Sosyal darwinizmin, toplumsal entropinin rekabetle sıfırlanacağı öngörüsü piyasa kapitalizminin rekabetçi ruhuyla örtüşmektedir. Piyasa kapitalizmi her tür müdahaleyi dışlar ve piyasanın kendi kendine regüle edileceği inancını “Tanrı’nın eli” metaforuyla mitleştirir.

Değişim birey, toplum ve kurumların ortak yazgısıdır. Değişim bazen doğal biçimde başa gelen bir süreç bazen de maruz kalınan ve başa çıkılması gereken bir olgudur. Değişime ayak diretenler, değişime ayak uyduranları geriden izlemekte dolayısıyla geri kalmaktadırlar. Dünya toplumlarını birçok alanda ileri bir düzeye taşıyan yeniliklerin yarattığı değişimler modernleşme başlığı altında kavramsallaştırılmıştır. Modernleşme, geri kalmış ülkelerin ulaşılması gereken hedef olarak belirledikleri ülküdür. Batı’da endüstriyel devrimle başlayan modernleşme sürecinin yarattığı kapitalist dönüşüm Batı toplumlarına refah ve zenginlik sağlamıştır. Osmanlı modernleşme sürecinde iç etmenlerin sosyo-kültürel ve ideolojik yapısı nedeniyle Batı toplumlarında olduğu gibi sermaye birikimi sağlanamamış, refah ve zenginlik tabana yayılamamıştır. Osmanlı modernleşme süreci mevzi kazanılarak ilerleyen bir mücadeleler tarihidir. Ne yazık ki zafer, birkaç mevzi kazanılarak elde edilen bir şey değildir.

Osmanlı’nın fetih hareketlerine bağlı sosyo ekonomik sisteminin dinamizmini yitirdiği evrede endüstriyel devrimini gerçekleştiren Batı her alanda hızlı bir değişim ve gelişim süreci içerisindeydi. Osmanlı’nın Batı merkezli kapitalist dönüşümün güçlü etkilerinden kaçınması söz konusu değildi. Fakat modernleşme trenine sonradan binen toplumların en büyük sorunu kendi sosyo-kültürel değerlerini Batı sosyo-kültürel değerleriyle nasıl uzlaştıracığıdır. Osmanlı’da erken modernleşme önce askeri alanda başlamış sonra zamanla diğer toplumsal kurumları etkilemiştir. Doğu Batı değerlerini uzlaştırmak, topluma yeni bir kimlik inşa etmek ve paradigma değişimini gerektirmektedir (Akça & Hülür, 2004, s. 260). Osmanlı’da devlet toplum ilişkisi, Batı toplum geleneğinin temelini oluşturan çıkar gruplarının temsil edildiği toplumsal yapıyla hiçbir benzerlik taşımamaktadır. Osmanlı devlet geleneğinde Batı’daki gibi toplumsal sınıflar bulunmadığından devlet yönetiminde temsil edilmeleri söz konusu olmamıştır. Osmanlı toplum geleneğinin bu yapısı çağdaşlaşma sürecini en çok zorlayan unsurlardan biri olmuştur. Osmanlı devlet geleneğinde siyasi egemenliğin kökleri yerde değil göktedir. Padişah, Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesidir (Berkes, 2003, s. 31-32). Osmanlı’da yönetenler ve yönetilenler şeklinde ayrılmış olan dualist devlet yapısı sınıfsız bir toplum yapısını andırmaktadır. Toplumsal yapıda çıkar ve baskı gruplarının yokluğu, homojen bir toplumsal yapı yaratmıştır.

Osmanlı modernleşmesinde, Batı merkezli değişim süreçlerinin devlet ve toplum yapısına uyarlama çabası yapısal ve toplumsal engellerle akamete uğramıştır. Osmanlı’yı değişime zorlayan dış etmenlerden önce kendi iç etmenlerinin etkisi göz ardı edilemez. Fetih motivasyonunun, ekonomik yapının bozulması ve toplumsal yapıdaki hiyerarşik çözümler değişimin iç etmenleridir. Karpat (2006, s. 8-9), bazı Balkan ve Ortadoğu toplumlarındaki sosyo ekonomik değişim sürecinin Batı kapitalizminden önce Osmanlı’yı değişime zorladığını

savunmuştur. Koçi Bey, risalesinde Osmanlı'nın en güçlü olduğu on yedinci yüzyılın başlarında toplumsal kargaşaların yaşandığını belirtmiştir. Osmanlı'da kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış olan ve değişimi öngörülebilir kılan toplumsal tabakalar arasındaki hiyerarşik yapı bozulmuştur. Bu bozulmanın yarattığı boşluk yeni bir sınıf olarak doğan ayanlar tarafından doldurulmuştur. Akça ve Hülür'e (2007, s. 242-244) göre, ayanların Batı tipi çıkar grubu olan burjuva sınıfı vasıflarına sahip olmaması, yönetsel düzen ve hukuki düzenlemeler üzerinde bir güç odağı olarak belirleyici nitelikten yoksun varlığı Osmanlı yönetim ve hukuk sisteminin modernleşmesini geciktiren bir unsur olmuştur.

Osmanlı, yapısal sorunları devlet bürokrasisinde yapılan yeniliklerle aşmaya çalışmıştır. Osmanlı ve Batı toplumları arasındaki sosyo-ekonomik koşulların farklılıkları yeniliklerin sosyo-kültürel yapıya nüfuz etmesini oldukça geciktirmiştir. Weber'in Batı toplum ideolojisine hakim olan ilk günah inancının kefareti daha çok çalışmak, kazanmak ve biriktirmek şeklinde yeniden yapılandırması Batı toplumlarında sosyo kültürel ve iktisadi bir devrim etkisi yaratmıştır. Weber'in Protestanlık yorumu sermaye birikimine ve Batı kapitalizminin yükselişine temel oluşturmuştur. İktisadi alandaki sermaye birikiminin siyasi ve askeri güce devşirilmesi Batı toplumlarının emperyal girişimlerini kolaylaştırmıştır. Bu çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı İmparatorluğu idari sistemi ve toplumsal yapının dayandığı fetih ideolojisinin önemi, ikinci ve üçüncü bölümde Osmanlı modernleşme sürecine yönelik geliştirilen merkezîyetçi refleksler ve reformların karşılaştığı engeller ele alınmıştır. Son bölümde Cumhuriyet rejiminde devam eden modernleşme sürecinin, gerçekleştirilen devrimlerle olan ilişkisi ele alınmıştır.

1. Osmanlı idari sisteminde fetih ideolojisinin önemi

Bir ulusun tarihi, kimliğinin ve karakterinin aynı zamanda inşa tarihidir. Köksel aidiyetin ve karakterinin mayalandığı yerdir. Tarihsel bağlamından soyutlanmış bir ulustan bahsetmek mümkün olmadığı gibi, o ulusun toplumsal dinamiklerini anlamak da söz konusu değildir (Akça & Vurucu, 2016, s. 108-109). Osmanlı Türk modernleşmesini anlamak için tarihsel süreç bağlamından koparılmadan incelenmelidir. Bu bağlamda Osmanlı siyasi ve toplumsal dinamiklerin temelini oluşturan fetih ideolojisi ve bu ideolojinin devamlılığını sağlayan tımar sistemini anlamak önemlidir. Osmanlı rejiminde tımar sistemi iskân/yerleştirme politikasının temelini oluşturmuştur. Osmanlı fethettiği yerlerin yerel örf, adet ve inançlarını koruyan muhafazakâr bir politika izlemiştir. Yerel unsurların idari yapılarında, dini kültürel kurumlarında ve toplumsal sınıflarda köklü değişiklikler yapmaktan kaçınmıştır. Osmanlı, yerel unsurların Müslüman toplumla gönüllü entegrasyonunu teşvik ederek geniş toplumsal tabana dayanan bir sosyal yapı inşa etmeyi hedeflemiştir. Bu uygulama fetihler aracılığıyla genişleme politikasının bir parçasıydı (İnalçık, 2013, s. 303-304) Fetih ideolojisi Osmanlı devletinin kuruluşundan yükseliş sürecine, siyasi, iktisadi ve toplumsal sistemin yapı taşıdır. Bu ideolojinin temeli güçlü bir askeri teşkilatlanmaya ve devlet yönetiminde askeri bürokrasinin varlığına dayanmaktadır. Askeri teşkilatlanma iktisadi ve toplumsal yapıyı şekillendiren bir unsur olmuştur (Hülür & Akça, 2005, s. 314). Osmanlı'da toplumsal yapı, fetihlerin baş aktörleri olan askerlerin kahramanlıkları ve elde edilen ganimetlerin yeniden paylaşılması üzerine kurulmuştur (Mardin, 1991b, s. 66). Osmanlı, devletleşme sürecinde ihtiyaca göre idari, mali, dini ve askeri kurumları ihdas etmiş fakat fetih ideolojisi nedeniyle askeri yapı diğer kurumlar üzerinde biçimlendirici bir etkiye sahip olmuştur (Akça & Hülür, 2006, s. 303). Osmanlı fethettiği yerlerde asimilasyon politikası gütmemiş yerel halkların gönüllü entegrasyonunu teşvik edici bir devlet politikası benimsemiştir. Yerel kurumları yaşatmış, kısmi değişikliklerle yetinmiştir. Yerel halkların gönüllü entegrasyonu yerel unsurların ayaklanmasından bir kaygı duymadan imparatorluğun başka fetihlere açılabilmesini sağlamıştır.

Osmanlı'da temelde iki sınıf vardır. Osmanlı'da idari yapı askeri sınıftan olanlar ve olmayanlar diğer bir deyişle reayadan (halk) oluşmaktadır. Askeri sınıf sadece orduya mensubiyeti değil, kamu hizmetini yürütmekle görevli kamu görevini ve askerin hane halkını da kapsamaktadır. Askeri sınıfın geliri padişah tarafından verilen tımar ile ve kendisine sağlanan vergi muafiyetlerinden oluşmaktadır. Osmanlı'da yönetenler ve yönetilenler olarak da adlandırabilecek bu sınıf yapısında istisnai geçirgenlikler söz konusu olsa bile birbirinden kesin bir biçimde ayrılmıştır. Askeri sınıf geleneksel olarak haklara sahip olan aristokrat bir sınıf değildi, bu sınıfa seçilmek sultanın iradesi ve dileğiyle gerçekleşmektedir. Askeri sınıf kazaskerin yargısına ve padişahın çıkardığı özel kurallara tabidir. Bu yapı, fetih merkezli kendine özgü bir olgudur (İnalçık, 2008, s. 69-70; Lewis, 1975, s. 67-68). Osmanlı İmparatorluğunun fetih eksenli devlet politikası askeri bürokrasiyi güçlendirmiştir. Neye önem verilirse onun gelişeceği aşikardır. İmparatorluğu fetih ideolojisine önem verdiği için askeri sınıf ve bürokrasisi gelişmiştir. Askeri sınıf devlet politikasının tercihlerinden doğmuş ve bu politikaların bir uzantısı olarak gelişmiştir. Bu anlamda Batı dünyasındaki geleneksel sınıfla ve tarihsel sınıf mücadeleleriyle bir ilgisi bulunmamaktadır. Askeri sınıfa mensubiyet katı kurallara bağlı değildi, Sultan dilediği kişiyi askeri bürokrasiye dahil edebilmekteydi.

Mardin'e (1991b, s. 32) göre, bir insanın dünya görüşü yöneten ve yönetilen sınıf tasarımına dayanıyorsa ve kendisini bu sınıflardan birine ait hissediyorsa bu "yerel" bir tutumdur. Bireyin kendini insanlık ailesinin bir parçası olarak görmesi ise evrensel bir tavidir. Hiçbir kültür saf bir biçimde yereli ve evrenseli bünyesinde barındırmaz. Evrensellik modernleşme sürecinin bir parçasıdır. Osmanlı'da yönetenlerin kültürü evrensel olanı, yönetilenlerin kültürü de yerelliği temsil etmekteydi. Yapısal değişimler ve tanzimatla birlikte evrensel değerler Osmanlı toplumunu daha çok etkilemiş ve yönetenlere bağlılığı ifade eden *reaya* kavramı yerini yurttaşlığı temel alan daha kapsayıcı bir kavram olan *teb'aya* bırakmıştır. Osmanlı modernleşmesinin kilometre taşı olan Tanzimat yöneten ve yönetilen arasındaki kültürel uçurumu azaltamamıştır. Taşra insanı içine daha çok kapandı, Paris yönelimli seçkin yönetici sınıf taşralının yaşamına Fransız kaldı. Diğer bir deyişle taşralı ve seçkin yöneten sınıf arasındaki fark "Fransız kültürü ile İslam kültürü arasındaki" fark kadardı (Mardin, 2012, s. 130). Osmanlı devletinde dil bilen, okuryazar kitlenin yöneten sınıfına mensup kişiler olması evrenselliklerine, kendilerini toplumun seçkin yönetici sınıfı olarak görmeleri ise yerel bir tutuma gönderme yapmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu, çeşitli dinsel toplulukların kendi yönetimi altında kendi kendilerini yönettiği çok birlikli bir devlet modelini yönetim sistemi olarak benimsemiştir (Hobsbawm, 1993, s. 91). Osmanlı'nın fethettiği yerlerdeki uzun egemenlik süreciyle ilgili tarihsel gerçeklikten uzak ve Batılı kaynaklara dayandırılan iddialarda, Osmanlı'nın kılıç zoruyla ve sıkı bir askeri denetimin olduğu sömürü rejimini fetih yöntemi olarak benimsediği savunulmuştur. Bugün tarihi kaynaklara dayanılarak yapılan analizler, Osmanlı'nın Balkanlar'da uyguladığı hoşgörü (istimale) ile can ve mal güvenliği (amân) politikasının bir fetih yöntemi olarak benimsendiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı'nın kurduğu siyasi rejimin uzun ömürlü olmasının nedeni başarıyla uyguladığı *istimale* ve *amân* politikasıdır. Fethedilen yerlerde uyguladığı uzlaşmacı ve özgürlükçü politikalar yerel halkla barışmasını sağlamıştır. Köylü üzerindeki feodal baskıyı ortadan kaldırarak, işlediği toprakların vergi karşılığında tasarrufunu teminat altına almıştır. Fatih'in Patrikliğe tanıdığı özerklik Osmanlı'nın Balkanlar'a yerleşmesini sağlayan başarılı politikaların devamı niteliğinde pekiştirici bir uygulamadır (İnalçık, 2008, s. 248). Bir Türk-İslam geleneği olarak devlet yönetimi mutlakiyetçi egemenliğe bağlı bir yönetimi değil, "sorumluluk temelinde ilişkilerin geliştirilmesini" esas almıştır. Bu sorumluluğun yerel halka düşen kısmı devlet egemenliğini tanıma ve yönetim erkine katılma talebinde bulunmamalarıdır. Yerel halka bunun karşılığında dinlerini ve inançlarını yaşama özgürlüğü tanınmıştır (Akça, 2007, s. 1-2). Osmanlı Devleti'nin

istimale ve amân politikasının sağladığı uzlaşmacı ve özgürlükçü uygulamalar, İstanbul'un fethinde yerel halkın Osmanlı sarığını kardinal külâhına yeğ tutmasına neden olmuştur.

Bernard Lewis, Osmanlı İmparatorluğunda siyasi ve sosyo-ekonomik yapıyı üç temel kategoride ele alır. Osmanlı İmparatorluğunda İslam politikası etkisiyle Müslim (Müslüman), zimmî (inançsız tebaa) ve harbî (düşman) biçimindeki ayırım Türk, Slav, Yunan gibi etnik temelli ve ulus çağrışımı ayrımlardan daha önemlidir. Aidiyet bir ülkeye değil semte, köye veya vilayete bağlılık olarak biliniyordu. Soy bağı güçlü aileler için aidiyet aşiret veya kabilesine bağlılıktı. Bu ayrımların en kapsayıcı olanı din temelli ayrımdı. Bir Müslüman zihnin toplum tasavvurunda, dindaş ve kardeş olarak gördüğü Müslümanlar ve ötekiler vardı. Lewis, İslamiyet'i kabul eden diğer tüm uluslar arasında hiçbir ulusun kendine özgü niteliklerini ümmet potası içinde eritme noktasında Türklerden daha ileri giden bir ulus olmadığını öne sürer (Lewis, 1993, s. 397). Ulus, siyasi birliğe aidiyet duygusuyla bağlanan topluluğa gönderme yapan bir kavramdır (Akça, 2005a, s. 238). Modernliğin siyasi örgütlenme biçimi olan ulusçuluk (Akça, 2003, s. 75), çok uluslu imparatorlukların siyasi birliklerini tehdit eden bir unsur olmuştur. Modern Batının tarihsel kökenlerinin karakteristiklerinden olan ulusçuluk ve kapitalist üretim biçimi, Batı medeniyetinin yayılmasında ve küresel bir güce dönüşmesini sağlamıştır (Köktürk, 2013, s. 45). Osmanlı İmparatorluğunun çok uluslu/toplumlu siyasi yapısı ve fetih ideolojisine dayanan askeri üstünlüğe bağlı siyasi ve ekonomik düzeni yirminci yüzyıla kadar direnebilmiştir. İmparatorluk siyasi ve ekonomik düzeni Fransız Devrimi'nin tetiklediği ulusalcılık akımlarına ve Batı'nın barutun keşfiyle birlikte geliştirdiği silah teknolojisine dayalı askeri üstünlüğüne yenik düşmüştür (Hülür & Akça, 2007, s. 326-330). Osmanlı İmparatorluğu Batı karşısındaki ilk askeri yenilgisiyle Batı'nın ateşli silahlar alanındaki üstünlüğünün farkına varmış oldu. Osmanlı İmparatorluğu savaş meydanlarında ele geçirdiği ateşli silahları bir prototip olarak kullanmış ve bu tipte silahlar üretmiştir. Bu bağlamda Osmanlı'nın sorunu ateşli silah üretme yetersizliğinden çok, Batı'nın askeri teknolojinin arkasındaki teknolojik aklı kavrama yetersizliğinden kaynaklanmıştır (Demirpolat & Akça, 2008, s. 121-122). Mehmet Ö. Alkan'a göre (2008, s. 13), Osmanlı modernleşmesi Batı medeniyetini basit taklitten öte, siyasi birliği koruma ve çözülen fetih ideolojisinin yerine ekonomik kalkınma gerçekleştirebileceği yeni bir iktisadi sistem arayışından kaynaklanmıştır.

2. Osmanlı modernleşmesinde merkezîyetçi refleksler

Modernleşme nesnelliği temel alan yapısal ve eylemsel dönüşümün adıdır. Önce doğa sonra toplumun rasyonel ilkelerle ve bilimsel yöntemlerle anlaşılabilir ve açıklanabilir olması, "geleneksel açıklama ve anlamlandırma mekanizmalarının işlev ve otoritelerini sarsması"tır (Akça, 2005b, s. 3). Modernleşme, toplumların hem birbirinden farklılaştığı hem de merkezileştiği bir süreçtir. Modernleşme süreci bazı toplumsal grupları merkezleştirirken bazı çıkar gruplarının doğmasına ve birbirinden ayrı fonksiyonel gruplara dönüşmesini sağlar. Bu ayrımların yarattığı boşluklar sosyal ve iktisadi gruplar tarafından doldurulur. Merkez ile çevre arasındaki kopukluk vatandaşlık ve milli kültür gibi yapılarla birbirine bağlanır. Osmanlı İmparatorluğu bu köprü yapıları inşa etmekte güçlük çektiği için modernleşme sürecinde toplumsal seferberlik oluşamamıştır (Mardin, 1991b, s. 27-28). Çevreyi merkeze yaklaştıracak ara kurumların, grup ve yapıların oluşturulamaması çevre ile merkez arasındaki mesafeyi derinleştirmiştir. Modernleşme sürecinde çevre merkez birliği sağlanamadığından bütüncül bir yaklaşım sergilenememiştir.

Osmanlı modernleşme süreci devlet ve yönetici seçkinler marifetiyle yukarıdan gerçekleşen bir yenileşme hareketidir. Osmanlı'da siyasi toplumsal yapının genetik kodlarında devletin kutsallığı su götürmez bir gerçektir. "Balık baştan kokar", "İnsanlar meliklerinin dini üzeredir", "baş düzgün olursa beden de düzgün olur" gibi deyişler bu kutsallık düşüncesinin dildeki yansımalarıdır. Devlet parlak zamanlarında nasıl yönetici sınıfın liderliğinde yükselmişse, işler kötüye gittiği zaman bu kötü gidişe engel olmaya çalışan taraf da seçkin

yönetici sınıf olmuştur. Osmanlı siyasi toplumsal tarihi büyük anlatıların ve büyük adamların tarihidir. İslahattan Tanzimat Fermanı'na kadar modernleşme sürecinin her aşamasında büyük adam kültürünün etkisi görülmektedir (Okumuş vd., 2006, s. 180-181). Osmanlı-Türk toplumunda mecburi kültür değişimleri seçkin yönetici sınıfın diğer bir deyişle büyük adamların öncülüğünde gerçekleşmiştir (Turhan, 1994; Güngör, 1992). Esasında kahraman kültürü daha çok Doğu toplumlarına has bir kültürdür. Doğu toplumlarında bir kişinin bir ülkeyi kurtarabileceğine ve bir kişinin de ülkeyi batırabileceğine yönelik yaygın bir inanç söz konusudur.

Batı toplumlarının modernleşme hareketleri zihniyet değişimine bağlı bir taban hareketidir. Osmanlı'nın ideolojik bagajı ve sosyo-ekonomik yapısı nedeniyle Osmanlı modernleşmesi tabandan değil, yukarıdan başlamıştır. McNeill (2006, s. 73-74) bu bağlamda Osmanlı gibi yukarıdan modernleşen Rusya ile Osmanlı arasında bir karşılaştırma yapar. Rusya'nın Büyük Petro döneminde yukarıdan bir modernleşme gerçekleştirmesini, Büyük Petro'nun Ortodoksluk inancını siyasi hedeflerine bir kaldıraç yapmasına bağlarken, Osmanlı'nın devlet yapısında merkezi bir yere sahip olan dini kurumların modernleşme devrimini gerçekleştirmeye uygun bir yapıda olmadığını savunmuştur. McNeill, Osmanlı'daki insan emeğini ve başarısını dışlayan kadercî anlayışın değişim için gereken çabayı anlamsızlaştırdığını, geçmişteki başarı hikayelerinin tekrarlanabilmesi için Osmanlı toplumunun geleneğe yüksek bir sadakatle bağlı kalarak ilahi lütfun gerçekleşmesini umduklarını öne sürmektedir.

İslam dünyasında sivil toplum, özerk kentler ve burjuva sınıfının gelişmemiş olması, bu durumun tarihsel siyasi gelenekle ilişkili olduğu tezi oryantalistlerin savunduğu genel bir görüştür. Marksist teori Doğu toplumlarında özel mülkiyetin gelişmemesinin nedenlerini Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) kavramsallaştırmasıyla çözümlenmiştir. Bu üretim tarzı üretim gücünün devletin tekelinde olması nedeniyle özel mülkiyetin gelişemediğini öngörmektedir. Doğu toplumlarında yeryüzü şekillerinin ve yağış rejiminin olumsuzlukları nedeniyle köylüler toprağı işleme ve sulama olanaklarına sahip değildiler. Köylünün gücünü ve olanaklarını aşan bu olumsuzluklar devlet tarafından yapılan baraj ve sulama kanalları gibi yatırımlarla giderilmiştir. Devlet yatırımların karşılığında toprağı temellük etmiş, köylüler de toprağın işleticisi diğer bir deyişle kiracısı olmuştur. Devletin tarımsal üretimin patronu olması, özel mülkiyet sahipliğinin gelişimini engellemiştir. Bu bağlamda Osmanlı rejiminde tımar sistemindeki tarım arazileri padişahın şahsi mülkü sayıldığı ve dilediğine kullanım hakkını verdiği düşünüldüğünde Osmanlı siyasi yapısının ATÜT teorisiyle örtüştüğü söylenebilir (Demirpolat & Akça, 2009, s. 2). Devletin üretimin patronu olması ve özel mülkiyetin olmaması, toplumsal tabakalaşmanın ve sınıf bilincinin oluşmamasına neden olmuştur. Bu Osmanlı modernleşmesini geciktiren bir unsur olabilir fakat Osmanlı İmparatorluğunun geniş bir coğrafyada hüküm sürmesini sağlayan bir avantaj olarak da görülebilir.

Patrimonyalizm, Doğu toplumlarında özel mülkiyetin gelişmemesiyle ilgili Weber'in kavramsallaştırdığı teoridir. Patrimonyalizm, Weber'in kurguladığı geleneksel otoritenin temsil edildiği ideal tiplerden biri olan bir prototiptir. Patrimonyalizm siyasi yapının tekel bir güç haline gelmesini ifade eder. Modern öncesi imparatorluklar bu örgütlenmelerin en güzel örnekleridir. Weber bu örgütlenme biçimini daha çok Doğu toplumları için kullanmıştır. Patrimonyalist örgüt, sistemin her yerine nüfuz ederek toplumun her katmanını kendi özüne göre şekillendirir. Otoritenin tesis edilmesi aşamasında patrimonyal otorite meşruiyetini gelenekten aldığı için geleneği ihya etmek ve üretmek zorundadır. İleri aşamada gelenek aşılır ve devlet yönetimi kişisel bir yönetim faaliyeti olarak yapılandırılır (Duran & Çamlı, 2019, s. 12-30) Weber'in, patrimonyalizm kavramsallaştırmasının Doğu toplumlarındaki tezahürü sultanizmdir. Osmanlı rejiminde güç sultanın şahsında temerküz etmiş diğer statü, unvan ve roller sultana göre şekillenmiştir. Sultanın mülkiyetin yegâne gücü olması hem dünyevi iktidarın mutlak gücünü hem uhrevi iktidarın temsil gücünü tekeline almasıyla sonuçlanmıştır

(Demirpolat & Akça, 2009, s. 3). Sultanın Tanrısal gücün yeryüzündeki temsilcisi olarak konumlandırılması, iktidara Tanrısal bir meşruiyet kaynağı sağlamıştır. Diğer taraftan din, iktidarın gücüyle varlığını ve yaygınlığını pekiştirmiştir. Osmanlı'da devlet ve din arasında diyalektik bir ilişki söz konusudur. Tarihsel gelişim sürecinde din ve devlet padişahın manevi şahsiyetinde ortak bir değeri temsil eder hale gelmiştir. Düğen'in (2016, s. 30), bakış açısıyla, zamanla devletin varlığı din için ne kadar önemliyse, devletin bekası için dinin varlığı da o kadar önemli hale gelmiştir. Geleneksel iktidarlar egemenliklerini sürdürebilmek için, meşruiyetlerini sağlam bir kaynağa dayandırmak durumundadırlar. Bunun için meşruiyetlerinin kaynağına dair kutsal referanslar oluşturma eğilimindedirler. Bu referansla kutsanan iktidar, egemenlik alanını koruma altına alarak itaatsizliği, muhtemel isyan ve ayaklanmaların önünü keserek devamlılığını sağlayabilmektedir. Kutsallık zırhı iktidarı sıradan olmaktan çıkarak aşkın bir güce dönüştürmekte, böylelikle iktidar her karar ve eylemiyle kutsallığını pekiştirerek yeniden üretebilmektedir (Akça & İnce, 2015, s. 57). Osmanlıda sultanın şahsında temerküz eden kutsallığın kavramsallaştığı sultanizm kurumu merkeziyetçi, bürokratik siyasi ve toplumsal bir örgütlenme biçimidir. Mülkiyet ilişkilerinin sultan üzerinden kurgulandığı ve belirlendiği bir düzendir.

Weber'in Doğu toplumlarında modernleşme sürecinin önünde bir engel olarak gördüğü sultanizm, Osmanlı'nın devletten imparatorluğa geçişinin ve uzun imparatorluk ömrünün bir başarı hikayesidir. Osmanlı kendisinden önceki Ortadoğu imparatorluklarının başa çıkamadığı farklı etnik, dini ve alt kültür gruplarının yaşadığı bir coğrafyada; köylü ve kentlinin bireysel çıkarlarını toplumsal çıkarlarla uzlaştırmak, yerel güç odaklarının çıkarlarını bozmadan vergi toplayabilmek ve milyonlarca gayrimüslimi Müslüman topluma entegre etmek gibi birtakım sorunlarla karşılaşmıştır. Osmanlı bu sorunlarla başa çıkma konusunda önceki Ortadoğu imparatorluklarından çok daha başarılı olmasını, sultani bir devlet düzeni kurma yeteneğine borçludur (Mardin, 1991a, s. 39). İmparatorluklar çağında farklı etnik ve dini grupları birleştiren sultani düzen ulusçuluk akımlarıyla yükselen ulus temelli bağımsızlık talepleriyle başa çıkamamıştır. Batı dünyasında her alanda etkisini gösteren modernleşme hareketleri kimlik politikalarında köklü değişimlere yol açmıştır. Sultani düzen azınlıkların ve gayrimüslimlerin ayrılıkçı politik eylemlerine etkili önlemler geliştirememiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı etnik, dini ve kültürel topluluklardan oluşması Türk modernleşmesini geciktirmiş ve kararsız bir tutum geliştirmesine neden olmuştur.

Osmanlı'da devletin kutsanması, örf otoritesinin dinsel otoriteden daha güçlü olmasını beraberinde getirmiş, ancak bu iki otoritenin ortak dinsel ideallerle birbirine yakınlaştırılması vasıtasıyla çatışmaya dayalı bir ilişkiden ziyade uzlaşma temelli bir ilişki olmuştur (Akça, 2010, s. 145). Sultanizm devlet geleneğinde, askeri sınıf yürütme gücünü sultanın verdiği berattan alıyordu. Askeri sınıf sultanın dinsel yetki ve yürütme yetkisi verdiği mülki memurlar ve ulemayı kapsamaktaydı. Reaya sınıfı, vergi veren fakat devlet yönetimine katılmayan bütün Müslim ve gayrimüslim uyruklulardan oluşmaktadır. İki sınıfı birbirinden uzak tutmak devletin temel politikasıydı. Askeri kahramanlıklar gösteren ve başarılı medrese eğitimi alarak ulema zümresine katılanlar sultan beratıyla askeri sınıfa yükseltilebilmektedir. Yönetici seçkin sınıf yürütme gücünü ve nüfuz alanını genişleterek Osmanlı siyasetine yön vermiştir. Sultan sistemin meşruiyet kaynağı olarak varlığını korudu ancak siyasete nadiren yön verdi. Yönetici erk, merkeziyetçi reflekslerle hareket ederek farklı iktidar kaynaklarını denetim altına almaya çalışmıştır. Osmanlı'da köylü ve sultan arasında feodal bir ara yapı yoktu ve sultan köylülerin refahından kendini sorumlu görmekteydi. Batı'da derebeyleri ve krallar loncalara karşı merkantillilere güçlü bir destek verirken Osmanlı loncaları destekleyerek kapitalist tüccar oligarşinin gelişmesini engellemiştir. Ayrıca tarımsal üretimle elde edilen servetin ticaret yoluyla büyütülmesini sebepsiz zenginleşme olarak değerlendirmekte ve müsadere edebilmekteydi (Mardin, 2012, s. 105-107). İnalçık, Osmanlı'nın klasik dönemi olarak adlandırdığı 17. yüzyılı, Ortaçağ'ın geleneksel koşullarında doğmuş olan tımar rejiminin

çöktüğü ve yerini ücretli orduya bıraktığı, aynı verginin azaldığı diğer yandan nakdi vergiye dayanan merkezi bir maliye sisteminin oluşturulduğu dönem olarak ele almaktadır. Bu dönemde Osmanlı parası yabancı para birimleri karşısında değer kaybetmiş ve Batılı merkantilistlerin açık pazarı haline gelmiştir. Osmanlı uzun ve pahalı savaşların maliyeti ve yıkıcı toplumsal yükü altında ezilmiş dolayısıyla kapitalist dönüşüm yapacak maddi ve manevi koşullardan yoksun olduğu için gerçek bir reform yapamadan çökmüş bir Ortaçağ imparatorluğu şeklinde varlığını sürdürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu gerçek bir reform yapamamakla birlikte, yeni koşulların dayattığı önlemleri alarak sürece uyum sağlayabilmiş ve çöküşe dek üç yüzyıl süren bir denge sistemi oluşturmuştur (İnalçık, 2016, s. 235-236).

Osmanlı'da Tanzimat Fermanı ile ortaya çıkan merkeziyetçi ve kurallarla yönetilen devlet yönetimi anlayışını öngören reform programları ihtiyaç temelinde gelişen yenilik hareketlerinde bir dönüm noktasıdır. Batı'nın özgürlükçü ve eşitlikçi devlet yönetimi düşüncesinin izlerini taşır. Batı tandanslı devlet modeli iki temel üzerine inşa edilmiştir. Bu temelden biri idari yapılanma ile aynı zamanda uygulanan devletin imarı, tebaa ve reaya anlayışı kapsamında yapılan çalışmalardır. Tanzimat'ın mimar kadroları tarafından hazırlanan bu çalışma kısmen uygulanabilmiştir. Fikri takip sürdürülmüş ve 1845 yılında "Tenkifat-ı Mülkiyye" adıyla yeniden hayata geçirilmiştir. İktisadi bir kalkınma planı olan bu programın merkezinde vergi iyileştirmeleri gelmektedir. Diğer taraftan ulaşım unsurlarının çeşitlendirilmesi ve geliştirilmesi, halkın krediye erişiminin kolaylaştırılması, merkezi eğitim sistemi kurulması ve idari yapıda birtakım düzenlemeler yapılmasını da içermektedir. Bu uygulamalar mülkle bütünleşmiş olan tebaanın bireysel refahını gözeten girişimlerdir. Modernleşme sürecinde hedeflenen şey, yeni devlet modelinin temellerini oluşturacak; yeni kurum, kural, usul ve kadrolar ihdas etmektir. Modern devlet yolunda atılan bu adımlar geleneksel kurum ve usullerle birlikte varlığını sürdürmüştür (Efe, 2016, s. 2-3). Osmanlı İmparatorluğu modernleşme sürecinde oluşturulan yeni kurum ve kuralların eski kurum ve kurallarla birlikte varlığını sürdürmesi zamanla eski kurum ve kural yanlılarında değişime karşı direnç gelişmesini sağlamıştır.

Osmanlı hisbe teşkilatı aracılığıyla kentler ekonomik sistem üzerinde denetim sağlamıştır. Askeri yapı desteklenerek tüketici ve ordu ihtiyaçları lehine üreticiler üzerinde denetim uygulanmıştır. İthalata yüzde üç ihracata yüzde on iki gümrük vergisi uygulanmıştır. Gümrük vergileri bir gelir kaynağı sayılmadığından, kaynak ihtiyacı doğduğunda vergilere zam yapılarak veya paranın değeri düşürülerek karşılanmaktaydı. Bu patrimoniyal yapı patrimoniyal bürokratların lüks tüketimlerine karşı oldukça duyarlı bir tutum sergilemiştir. Osmanlı, emek gücünü tasarruf edilebilir bir kaynak olarak görmüştür. Koçi Bey, insan kaynağının maden kaynağından farksız bir biçimde işletilebileceğini belirtmiştir. Bir emekte kıtlık olduğunda o emekçilerin zenaat kolu vergi teşvikleriyle desteklenerek piyasa regüle edilmeye çalışılmıştır. Önceleri sipahilere tımar dağıtılıyor onlar da çalıştırdıkları köylüden vergi toplayarak yeni fetihler için asker temin ediyorlardı. Zamanla tımar sistemi yerini en çok parayı veren iltizama bıraktı. Mültezimler aldıkları tarım arazilerinden devşirdikleri rantın büyüklüğü nedeniyle tarımda modernleşme girişiminde bulunmamış ve yeni iltizam haklarına talip olmuşlardır. Bu patrimoniyal sistemin "arpalık" sistemine dönüşümüne zemin hazırlamıştır (Mardin, 2012, s. 108-111). Batı dünyası ilk günahın suçluluk duygusunu, vicdan azabını daha çok çalışarak, üretmek ve sermaye birikimi yaparak üzerinden atarken, Osmanlı'nın üreticiyi cezalandıran, tüketimi özendiren merkantilizm karşıtı vergi politikaları nedeniyle kapitalist bir dönüşüm gerçekleşmemiştir.

Türk modernleşme tarihi perakendeci bir yaklaşımla, deyim yerindeyse iğne ile kuyu kazılarak ve mevzi kazanılarak ilerleyen bir süreçtir. Modernleşme sürecinde hayata geçirilmek istenen bazı yenilikler iç etkenlerin bariyerlerine çarpmıştır. Osmanlı'ya matbaanın geç gelmesi ve kullanılması süreci iç etmenlerle ilgilidir. Cengiz (2019, s. 597-601), Osmanlı'ya matbaanın geç gelmesinin nedenlerini; geçimini ciltçilik ve hattatlık yaparak sağlayan bir zümrenin

ekonomik kaygılarla mesleki muhafazakârlık sergilemesine ve yazıyı sanatın dışı vurum aracı olarak gören yönetici elitlerden oluşan seçkin kültürün ilgisizliğine bağlamıştır. Berkes'e (2003, s. 57-58) göre, Osmanlı'da dini kaynakların matbaada basımına bir istisna getirildiği için hattatların direnişi sorun olmamıştır. Hattatlar bu istisna nedeniyle mesleklerini icra etmeye devam etmişlerdir. Osmanlı rejiminde meslekler berathlı lonca sistemiyle yürütülmekteydi. Hattatların memnuniyetsizliği, matbaacılığın yasal mesleki formasyona dönüşecek olmasının getireceği sektörel rekabetin endişelerinden kaynaklanmaktadır.

Mardin'e (1991b, s. 29) göre, haberleşme araçlarını oluşturan, kullanan ve tüketen seçkin yönetici sınıfın yaşam tarzı ve düşüncelerinde halka göre köklü değişimler yaşanmıştır. Değişim, yöneten ve yönetilen sınıf üzerinde aynı etkiyi göstermediği için toplumsal yapı da bütünleşmemiştir. Bu iki kültür arasındaki sınır hem katılaştı hem de yumuşadı. Batı kültürünü benimseyen seçkin yönetici sınıf, gün geçtikçe katılaştı ve halkla arasına duvar ördü. Yönetilen sınıf açısından sınır yumuşadı çünkü haberleşme olanaklarının arttığı bir dünyada sınıf duvarları anlamını ve işlevselliğini yitirmişti.

3. Osmanlı modernleşmesinde reformist reflekslerin nedenleri ve karşılaşılan engeller

İmparatorlukta reform hareketlerini doğuran şey ihtiyaçlar mı yoksa şartların dayattığı bir zorunluluk mu sorusu modernleşme sürecinin anlaşılmasında önemlidir. Osmanlı kendi medeniyetinin gücüne, askeri başarıların parlaklığına olan güveni Batı karşısında takındığı mağrur tutumuna bağlı psikolojik üstünlüğü nedeniyle Batı dünyasındaki gelişmelere uzun bir süre kayıtsız kalmıştır. Bunda İslam'ın mükemmelliğine olan inanç ve İslam dışı unsurlara olan güvensizliğin önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu tutum geleneksel toplumların yeniliklere karşı şüpheli yaklaşımının genel bir karakteristiğini yansıtmaktadır. Geleneksel toplumlar geçmişin parlak başarılarına eskinin değerlerini ve kurumlarını tekrar ihya ve inşa etmekle ulaşabileceğine inanmaktadır. Osmanlı Batı'nın üstünlüğünü kendi hatalarından kaynaklanan arazi bir durum olarak görmekteydi. Bu yaklaşım Osmanlılara özgü olmayan geleneksel toplumların tutum ve davranışlarıyla ilgilidir. Örneğin, 16. yüzyılda Erasmus, Türklerin gücünü Avrupa'nın zayıflığına bağlamıştır. Erasmus, güçlü Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupalıları uyarılmış ve Türkleri taklit etmenin Avrupalıların Türkleşerek bozulmasına neden olabileceğini savunmuştur (Akyıldız, 2012, s. 15-17). Bu muhafazakâr tutum Doğu toplumlarına has olmayan geleneksel bir tutumdur.

Osmanlı imparatorluğunda reform kavramını geleneksel Osmanlı düşüncesinden farklı kılan şey, İmparatorluğun statik yapısıyla ilgili değildir. İmparatorluk tarihsel olarak karşılaştığı sorunlarla başa çıkabilmek için etkili tedbirler ve bürokratik usuller geliştiren reformcular yetiştiren dinamik bir medeniyettir. Birçok reformcu yetiştirmesine, yenilikçi kurum ve usuller geliştirmesine karşın reformların etkili bir biçimde uygulanmasının önünde iki önemli handikap vardı. Birincisi, yenilikçi kurumlar ve usuller sisteme dahil edilirken eski kurum ve usuller kullanılmadığı halde ortadan kaldırılmamıştır. Kaldırılmayan eskiler zamanla mutlak bir nitelik kazanarak yeni olanlarla birlikte yer almıştır. Bu durum imparatorluğun ilerlemesini frenleyen, gücünü ve enerjisini tüketen, kaynaklarını heba eden, çok karmaşık ve sistemi felç eden bir hiyerarşi yaratmıştır. Bu ikili yapı eski düzenin sürdürülmesinde çıkarları olan ve yeniye direnen bir kitle yetiştirmiştir. İkinci engeli ise birinci engel doğurmuştur. Şöyle ki, çıkar çevrelerinin tepkileri bastırmak için yeni mevkiler ve işler oluşturulmuş diğer bir deyişle adama göre iş ihdas edilmiştir. Yeni bir vergi salınırken bunu idare edecek kalem hizmetlerini yürütecek kâtip kadrosu veya yeni bir silah alınınca bunu kullanacak yeni bir askeri birlik oluşturuluyordu (Shaw, 1995, s. 46).

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve yükseliş dönemlerinin hâkim iktisadi gücü tarımsal üretimdir. Osmanlı'nın mülkiyeti devlete ait olan toprakları tımar sistemiyle işletmesi, işgücünü tarımsal üretimde etkin bir şekilde kullanması geniş bir coğrafyada hakimiyet kurmasını sağlamıştır. Batı'ya karşı üstünlük sağlayan tarımsal üretim gücü Batı'nın coğrafi

keşifler ve endüstriyel devrime bağlı iktisadi gelişimi karşısında gerilemeye başlamıştır. Osmanlı'nın Batı'daki endüstriyel devrimi ve neden olduğu kapitalist dönüşümü göremediğini, anlayamadığını iddia etmek doğru fakat eksik bir tespit sayılabilir. Doğu ve Batı dünyasının devlet yönetim modeli ve sosyolojisi arasındaki yapısal farklar göz ardı edilmemelidir. Doğu toplumlarının yaşam felsefesi dayanışmacı ve kamucudur. Din toplumsal birliğin güvencesidir. Devlet yönetimi diğer etnik gruplara ve din mensuplarına karşı hoşgörülüdür. Dinin toplumsal birlik misyonu doğrultusunda toplumsal sınıflar arasında keskin ayrımlar söz konusu değildir. Dayanışmacı toplum yapısı nedeniyle vakıf ve meslek örgütleri kurulmuştur. Piyasa, ahilik kurumu aracılığıyla düzenlenmiş ve denetim altına alınmıştır. Batı toplumu bu anlamda Doğu toplumuyla tamamen karşıt yaşam felsefesine ve sosyolojisine sahiptir. Batı dünyasında dinin azalan etkisi, burjuva sınıfının doğuşu ve sınıflar arasındaki keskin ayrımlar, özel mülkiyetin gelişmesi ve bireyin refahını esas alan bireycilik gibi değerler iki toplum arasındaki önemli yapısal farklılıkları oluşturmaktadır. Osmanlı'nın özel mülkiyeti dışlayan ve toplam refaha odaklanan yönetim modeli ile dayanışmacı toplum yapısı gibi sosyolojik farklar nedeniyle Osmanlı'da kapitalist dönüşümü yaratacak reformlar gerçekleştirilememiştir (Dumrul & Dumrul, 2014, s. 147-150).

İmparatorluğun modernleşme sürecinde oluşturduğu yeni usul ve kurumları eski usul ve kurumlarla birlikte sürdürmesinin yarattığı ikili yapı, bürokrasiyi karmaşıklaştıran ve sistemi felç eden bir engel olduğu yönünde eleştirilere konu olmuştur. Fakat cumhuriyet bu ikili yapıyı ortadan kaldırmasına rağmen modernleşme hamlelerinin ağırlıklı olarak kültürel değişimlerle ilgili olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Doğu veya Batı medeniyetlerinde geleneksel toplumsal çevrenin olay ve olgulara bakış açısı, açıklama ve yorumlama biçimleri ulusal gururun öznel duygularına yenik düşebilir. Bu tutumun geleneksel toplumların kesişim kümesinde yer alması olağan da görülebilir. Önemli olan zamanın ruhunu ıskalamadan toplumun bu yanılmanın farkına varabilmesidir. Değişim devingen ve dinamik bir süreçtir. Bu bağlamda değişimin varlığını kabul etmek, ilke ve yöntemlerini belirlemek kadar önemlidir.

4. Cumhuriyet reformları ve devrimlerle modernleşme denemeleri

Ulusçuluk akımının etkisiyle siyasal birliği dağılma tehdidi altında bulunan İmparatorlukta bu tehditlere karşı devletin bekası ve bölünmez bütünlüğünün nasıl korunacağına yönelik farklı düşünsel ve siyasi akımlar ortaya çıkmıştır. Bu tehdide yönelik ilk çözüm tasnifi ve önerisi Yusuf Akçura tarafından yapılmıştır. Akçura "Üç Tarz-ı Siyaset" adıyla bilinen makalesinde dönemin üç temel eğilimini Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük olarak tasnif etmiştir. Akçura, Osmanlıcılığın ömrünü tamamladığını, zamanın ruhu olan ulusçuluk akımına uygun olan Türkçülüğün dış dirençle karşılaşmayacağını, İslamcılığın ise tatbikinin zor ve yararsız olduğunu savunmuştur. Ziya Gökalp, Akçura'dan sekiz yıl sonra yayınladığı *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* manifestoyla bu üç akımın birbirinin karşıtı ve alternatifi olarak sunulmasına karşı çıkar. Gökalp düşüncesinde bunlar birbirinin karşıtı değil, birbirini tamamlayan unsurlardır. O, Osmanlıcılık ve İslamcılığı, Türkleşmenin alt kümeleri olarak ele almıştır. Ona göre Türkleşmek, Osmanlıcılık ve İslamcılığın şemsiyesi, bekalarının teminatıdır (Erdoğan, 2011, s. 70-71) "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Batı medeniyetindenim" sözü, Gökalp'in üç akımı birbiriyle uzlaştırmasına gönderme yaptığı mottosudur. Gökalp birine mensup olmanın diğerini dışlamayacağını öne sürer. Gökalp, Cumhuriyet Türkiye'sinin ideoloğu olmuş, yeni rejimin modernleşme sürecinde yaptığı reformları etkilemiş bir aydındır. Gökalp'in dayanışmacı ve kamucu görüşleri kurtuluş mücadelesi vermiş ve yokluktan kendini var etmeyi başarmış ulusun kamu gücü ve kaynaklarıyla kalkınma hamlesi yapmasının ideolojik temellerini oluşturmuştur. Gökalp'in görüşleri eğitimden kültüre, bilimden sanata, iktisattan siyasete kadar geniş bir yelpazedeki alanları etkilemiştir. Gökalp ile birlikte dönemin diğer ünlü düşünürü olan Prens Sabahattin'in bireyci ve liberal görüşleri destek görmemiştir.

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte imparatorluktan devralınan seçkinci değişim tasarımı daha ileriye götürülmüştür. Yeni ulus kimliğinin laik bir temelde inşa edilmesi amaçlanmış, bu doğrultuda din de modernleştirilerek bu kimliğin bir parçası haline getirilmeye çalışılmıştır. Seçkinci ve modernist karakterdeki bu değişim tasarımında ulusu oluşturan “halk, var olandan çok olması istenen bir halk” olarak karşılık bulmuştur. Ulusalçılık, Batı Avrupa’da endüstriyel gelişmelerin yanı sıra kültürel ve felsefi anlayışlar tarafından desteklenmesine karşın, seçkinci Türk ulusalcılığı bu tür iç dinamiklerin çoğundan yoksundu (Hülür & Kalender, 2003, s. 114-115). Türkiye Cumhuriyeti kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk, çiçeği burnunda Cumhuriyet’in modernleşme misyonunu muasır medeniyetler seviyesine yükselmek olarak belirlemişti. Batı uygarlığının üstünlüğünü pozitivism ve laik akılcı kültüre dayandığını düşünen Cumhuriyet rejiminin seçkinleri, modernleşme olgusunu teknik, ekonomik, politik ve toplumsal ilerleme olarak değil, bir kültür değişmesi olarak görmekteydi. Bir aydınlanma süreci yaşamamış Türk toplumunun modernleşme sürecinin yukarıdan aşağıya devletin öncülüğünde ve seçkinler aracılığıyla gerçekleşebileceği düşüncesi Cumhuriyetin genç kadrolarına hâkim olmuştur. Osmanlı modernleşmesinde yeni ile eskinin yan yana birlikte olduğu düalist anlayış terk edilerek bütüncül bir yaklaşım benimsenmiş olsa da modernleşme sürecinin ana aktörleri olan yönetici seçkinlerin merkezi rolü değişmemiştir. Cumhuriyet rejiminin seçkin kadroları toplumun devrimleri idrak edecek aydınlanmaya sahip olmadığı için öncelikle halkın eğitilmesi gerektiğine inanmaktaydı (Söğütü, 2010, s. 52-54). Cumhuriyet rejiminin seçkinleri halkın eğitilmesi gerektiğine yönelik inançları doğrultusunda alfabe devrimini gerçekleştirmiş ve yeni alfabe okuryazarlığı için bir ilköğretim seferberliği başlatmıştır. Bir yandan Batı ile olan kültürel entegrasyonu hızlandıracağı düşünülen yeni alfabe öğretilmeye, diğer yandan dilde sadeleşme çerçevesinde Türkçe yabancı dillerin etkisinden kurtarılmaya çalışılmıştır.

Bugün gelinen noktada Batılılaşma ereği konusunda aydınların takındığı tutum iki grupta incelenebilir. Bir grup aydın zümresi Cumhuriyet rejiminde gerçekleşen devrimlerle Batılılaşma hareketinin tamamlandığını asıl meselenin bu devrimlerin korunması ve topluma mal edilmesi olduğuna inanmaktadır. Diğer bir grup aydın, önceki reformlarla birlikte son devrimleri benimsemekte ve korunması gerektiğini kabul etmekle birlikte Batılılaşma ereğinin tamamlanmamış olduğuna inanmaktadır. Bu gruba göre hala Batı’dan iktibas edilecek önemli bazı kurum/kurallar ve daha yapılması gereken birçok şey bulunmaktadır. Batılılaşmanın tamamlanmadığına inanan grup Batı uygarlığının Yunan ve Latin medeniyetine dayanan bir Hristiyan medeniyeti olduğunu öne sürmektedir. Bu gruba göre Müslüman toplumların Batı medeniyetini benimsemesi oldukça güçtür. Çünkü bugünkü Batı medeniyetinin materyalist niteliği değişmiş, mistik eğilimleri artmış ve manevi değerlere yönelmiştir. Bu bağlamda materyalist niteliğini kaybetmiş Batı medeniyetini iktibas etmek doğru olmayabilir (Turhan, 2016, s. 14-15). Bugün Batı medeniyetinin ekonomik yönü ön planda olan çatı örgütü Avrupa Birliği’nin bir Hristiyan kulübü olup olmadığı tartışılmaktadır. Din olgusunun toplumsal yaşamı düzenleyici rolünün iş yaşamına, üretim ve tüketim ilişkilerine değişik boyutlarda etkisi yadsınmaz.

Modernleşme süreci Türkiye’de önce muasırlaşma hedefi olarak tayin edilmiş ardından Batılılaşma adı altında sürdürülmüştür. Muasırlaşma ülküsü Batı dünyasının kültür-sanat, edebiyat ve felsefi kaynaklarından oluşan Batılılaşma paketine dahil olan kültürel unsurlardır. (Köktürk, 2013, s. 42). Gerek Osmanlı döneminde gerek Cumhuriyet döneminde muasırlaşma teknik ve ideolojik düzeyde değerlendirilmiş fakat daha çok teknik bir süreç olarak ele alınmıştır. Batı yaşam tarzının toplumun kültürel değerlerine, geleneksel yaşamına nüfuz etme olasılığı karşısında teknik yönü bu anlamda daha tercih edilebilir bir kabul görmüştür (Hülür & Demirpolat, 1999, s. 371). Modernleşme sürecinde gerçekleştirilen reformların Batılılaşma olarak adlandırılması, modernliğin Batı ile özdeşleşmesinden kaynaklanmaktadır. Batı medeniyetinin alt kümesi olan modernliğin manevi unsurları ve kültürel değerlerinden ayırışmayı ifade etmek için modernleşmenin başına ön ad getirilerek Osmanlı modernleşmesi,

Türk modernleşmesi veya Osmanlı Türk modernleşmesi gibi kavramlarla modernleşme bir ulusa özgülenmeye çalışılmıştır. Bir ulusa özgü koşullara uygun olarak modernlik uyarılama çabaları ulusa özgü olabilir fakat özgün olduğu söylenemez. Bugün Batı medeniyeti tüm dünyayı etkisi altına alan bir dünya medeniyetine dönüşmüştür. Dolayısıyla Batılılaşmak bir gereklilik olmaktan çok günümüzde zamanın ruhuyla ilgili kaçınılmaz bir süreçtir.

Kaçmazoğlu (2012, s. 89-90), bu bağlamda Türk modernleşmesi kavramının Batı dışı modernlik olarak sunulmasına karşı çıkmaktadır. Ona göre Batılılaşma kavramını Türk modernleşmesi olarak ifade etme eğilimi muhafazakâr düşünce dünyasında karşılık bulmaktadır. Bu tercih Batı'nın modernlik dayatmalarına karşı özgünlük arayışının ve anlayışının bir yansımasıdır. Bize özgünlükten doğan bu anlayışın özgün olduğunu söylemek zordur. Türk modernleşmesi belli bir düşünsel dünyanın içselleştirdiği bir Batılılaşma metaforudur. Türk modernleşmesi, bize özgü gelenek, din, örf ve adetlerimizi koruyarak özgün bir modernlik inşa edilebileceğine olan inançtır. Batı medeniyeti ve kültürünün “sert ve dirençli yanlarının yumuşatılarak” toplumun her kesimine mal edilmesidir. Yönünü Batı'ya çevirmiş, Batı ile entegre olmuş bir yapının kendine özgü koşullara bağlı olarak modernleşmesi ve Batı medeniyetini aşarak özgün bir yapı inşa etmesi oldukça güç bir başarıdır. Batı'nın tarihsel mücadeleleri ve devrimleriyle ortaya çıkan modernleşme sürecini açacak bir özgünlük ortaya konulması durumunda bunu Türk modernleşmesi olarak ifade etmek de bu bağlamda doğru olmayabilir.

Sonuç

Değişim birey, toplum ve kurumların ortak yazgısıdır. Değişim bazen doğal biçimde gelişen bazen de maruz kalınan bir süreçtir. Değişimin ayak sesleri geldiğinde buna ayak diretenler, değişime ayak uyduranların arkasından bakabilmektedir. Dünya toplumlarını birçok alanda ileri bir düzeye taşıyan yeniliklerin yarattığı değişimler modernleşme başlığı altında kavramsallaştırılmıştır. Modernleşme, geri kalmış ülkelerin ulaşılması gereken hedef olarak belirlediği ülküsüdür. Batı'nın endüstriyel devrimle başlayan modernleşme sürecinin yarattığı kapitalist dönüşüm Batı'ya kısa zamanda çok işler başarma fırsatı vermiştir. Batı'nın önden başladığı bu yarışı önce tribünlerden izlemenin maliyeti ağır olmuştur. Osmanlı modernleşme sürecinde iç etmenlerin sosyo-kültürel ve ideolojik bagajı nedeniyle Batı toplumlarında olduğu gibi reformlar topluma mal edilememiştir.

Müslüman toplumların zihin dünyasında Batı modernizmi sömürgeciliğin, medenileştirme operasyonlarının, gönüllü Batılılaşmanın ve otoriter sekülerizmin şekillendirdiği siyasal gelişmeler ve toplumsal süreçlerin bir ürünü olarak tasavvur edilmiştir. Müslüman toplumlar Batılı değerlere göre kendini konumlandırmış ve Batı dünyasının evrensel değerlerini almakta seçici davranarak bazılarını içselleştirmiş bazılarını da reddetmiştir (Göle, 2012, s. 72). Modernleşme sürecinde en fazla dirençle karşılaşılacak konular ideolojik yönü olan kültürel değişimlere ilişkin gerçekleştirilen yenilikler olmuştur.

Osmanlı Türk modernleşmesi iç ve dış dinamiklerin etkisiyle ve özellikle iç etkenlerle başlayan oldukça karmaşık, birbirinden farklı nedenlerin etki ettiği değişimci ve ilerlemeci bir ruhun harekete geçirdiği, içinde aynı zamanda değişimci ve ilerlemeci ruha direnç gösteren bir dinamiği barındıran “henüz tamamlanmamış bir süreçtir” (Gündüz, 2010, s. 13). Günümüzde Türkiye'nin AB'ye uyum çerçevesinde eğitimden kültüre, sanattan bilime, ekonomiden çevreye kadar birçok alanda gerçekleştirmeye çalıştığı reformlar düşünüldüğünde modernleşme ülküsünün henüz tamamlanmamış bir süreç olduğu söylenebilir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren AB'ye girme ve üyelik statüsü kazanma çabaları, uzun süren Batılılaşma sürecinin son durağıdır. Bu durakta Türkiye uzun bir süredir bekleyişini sürdürmekte ve AB trenine binmeyi umut etmektedir. AB'ye üye statüsü ile dahil olmak, Batılılaşma sürecinin doğal bir uzantısı olarak görüldüğünden başarılması halinde Batılılaşma sürecinin tamamlanacağına yönelik yaygın bir inanış söz konusudur. Dünden bugüne Türkiye'de

değişimci ve yenilikçi ruh varlığını sürdürmeye, diğer yandan değişime direnç gösteren damarları atmaya devam etmektedir. Bu çekişme ne yazık ki reformların topluma mal edilmesini ve herkes tarafından benimsenmesini güçleştirmektedir.

Osmanlı'nın fetih hareketlerine bağlı sosyo ekonomik sisteminin dinamizmini yitirdiği evrede endüstriyel devrimini gerçekleştiren Batı her alanda hızlı bir değişim ve gelişim süreci içerisindeydi. Osmanlı'nın Batı merkezli kapitalist dönüşümün güçlü etkilerinden kaçınması söz konusu değildi. Fakat modernleşme trenine sonradan binen toplumların en büyük sorunu kendi sosyo-kültürel değerlerini Batı sosyo-kültürel değerleriyle nasıl uzlaştıracaktır. Osmanlı'da erken modernleşme önce askeri alanda başlamış sonra zamanla diğer toplumsal kurumları etkilemiştir. Osmanlı'da devlet toplum ilişkisi, Batı toplum geleneğinin temelini oluşturan çıkar gruplarının temsil edildiği toplumsal yapıyla hiçbir benzerlik taşımamaktadır. Osmanlı devlet geleneğinde toplumsal sınıflar olmadığı için devlet yönetiminde temsili de söz konusu değildir. Osmanlı toplum geleneğinin bu yapısı çağdaşlaşma sürecini en çok zorlayan unsurlardan biri olmuştur.

Cumhuriyet Türkiye'sinde modernleşme süreci kapsamında gerçekleştirilen devrimlerin kültürel değişimler içermesi, topluma mal edilmesini güçleştirmiştir. Osmanlı'da olduğu gibi tepeden dayatılan bu reformlar, toplum tarafından benimsenmesini zorlaştırmıştır. Batı'nın maddi refahını sağlayan teknik gelişmeler yerine kültürel değişimlerin öncelikli olarak tercih edilmesi toplumsal doku uyumsuzluğuna neden olmuştur. Cumhuriyet Türkiye'sinin seçkinleri sorunu bir zihniyet ve kültür sorunu olarak görmüştür. Dolayısıyla reformlara bir zihniyet değişimi yaratacak kültürel değişimlerle başlamıştır. Osmanlı'nın ideolojik mirasını Cumhuriyet Türkiye'sinin bagajı olmaktan çıkarmak için, kendi ideolojisini inşa etmeye çalışmıştır. Dünden bugüne Osmanlı ile başlayan ve Cumhuriyet Türkiye'si ile devam eden modernleşme çabalarının akamete uğraması bir gruba göre zihniyet meselesidir. Bu gruba göre Batı'nın teknolojisini almak yetmez, Batı kültürünün benimsenmesi, özümsemesi gerekmektedir. Diğer bir gruba göre milli ve manevi değerlerimizden ödün vermeden Batı'nın sadece teknolojisini almakla iktifa etmeliyiz. Modernleşme sürecinin önündeki bariyerler varlığını sürdürmeye ve bir kısır döngüye dönüşen tartışmalar yapılmaya devam etmektedir. Habermas ve Giddens'in tamamlanmayan modernizmi gibi Türkiye'nin modernleşme sürecine de tamamlanmamıştır diyebiliriz.

Kaynakça

- Akça, G. (2003). Küreselleşme ve ulus-devlet. *Selçuk İletişim*, 3(1), 74-81.
- Akça, G. (2005a). Postmodernite ve ulus devlet. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 232-257.
- Akça, G. (2005b). Modernden postmoderne kültür ve kimlik. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (İLKE)*, 15, 1-24.
- Akça, G. (2007). Osmanlı millet sisteminin dönüşümü. *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 57-68.
- Akça, G. (2010). *Osmanlı devletinde bilgi ve iktidar*. Konya: Palet Yayınları.
- Akça, G. & İnce, Y. (2015). *Klasik Osmanlı çağında tarih, meşruiyet ve rüya*. Konya: Palet Yayınları.
- Akça, G. & Vurucu, İ. (2016). *Savaş ve toplum: Savaş üzerine yazılar*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Akça, G. & Hülür, H. (2004). Osmanlı-Türk düşüncesindeki Doğu-Batı imgelerini küreselleşme tartışmaları bağlamında yeniden düşünmek. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(16), 259-282.
- Akça, G. & Hülür, H. (2006). Osmanlı hukukunun temelleri ve Tanzimat dönemindeki hukuksal yeniliklerin sosyo-politik dinamikleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(19), 295-321.

- Akça, G. & Hülür, H. (2007). Tanzimat'tan cumhuriyete siyasal ve hukuksal yapının modernleşmesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(21), 235-269.
- Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alkan, M. Ö. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme ve eğitim. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12, 9-84.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cengiz, R. (2019). Matbaanın gecikmesinden nükleer teknolojinin gecikmesine. *Journal of International Social Research*, 12(63), 595-603.
- Demirpolat, A. & Akça, G. (2008). Osmanlı Toplumunda modernleşme ve ulema. *EKEV Akademi Dergisi*, 12(36), 119-132.
- Demirpolat, A. & Akça, G. (2009). Osmanlı toplumunda devlet ve ulema. *EKEV Akademi Dergisi*, 13(38), 1-10.
- Dumrul, C. & Dumrul, Y. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist paternde sanayileşmesinin önündeki engeller üzerine bir inceleme. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 12(23), 146-170.
- Duran, B. & Çamlı A. Y. (2019). *Klasik dönem Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik yapısı: Max Weber'in Patrimonyalizm teorisi çerçevesinde incelenmesi*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Düğen, T. (2016). Siyasi küreselleşme bağlamında Doğu'da ve Batı'da devlet algılamalarının kökleri. G. Akça, A. G. Vurucu & İ. Vurucu (Ed.), *Doğu'dan Batı'ya devletler toplumlar farklılıklar* (s. 17-47) içinde. İstanbul: Aygan Yayıncılık.
- Efe, A. (2016). Tanzimat Devleti, imar-ı mülk ve tebaa politikaları ve bir sancak. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, 1-13.
- Erdoğan, A. (2011). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Tuna, K. & Coşkun, İ. (Ed.). *Ziya Gökalp* içinde (s. 68-91). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Göle, N. (2012). *Seküler ve dinsel: Aşınan sınırlar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gündüz, M. (2010). *Osmanlı mirası Cumhuriyet'in inşası: Modernleşme, eğitim, kültür ve aydınlar*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Güngör, E. (1992). *Kültür değişimleri ve milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (1993). *Milletler ve milliyetçilik, 1780'den günümüze program, mit ve gerçeklik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hülür, H. & Akça, G. (2005). İmparatorluktan Cumhuriyete toplum ve ekonominin dönüşümü ve merkezleşmenin dinamikleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 311-340.
- Hülür, H. & Akça, G. (2007). İmparatorluktan cumhuriyete siyasal bütünlük ve ulusalcılık söylemi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 311-335.
- Hülür, H. & Demirpolat, A. (1999). Seçkinlik, aydın kimliği ve süreklilik. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5, 367-389.
- Hülür, H. & Kalender, A. (2003). *Sosyo-politik tutumlar ve din [Konya araştırması]*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- İnalcık, H. (2008). *Doğu Batı: Makaleler II*. Ankara: Doğubatı Yayınları.
- İnalcık, H. (2013). *Osmanlı ve modern Türkiye*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnalcık, H. (2016). *Akademik ders notları: 1938-1986: Timur, inkılâp tarihi, Osmanlı tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2012). *Türk sosyolojisinde temalar 3 Doğu-Batı çatışması*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Karpat, K. H. (2006). *Osmanlı'da değişim, modernleşme ve uluslaşma* (D. Özdemir, Çev.). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Köktürk, G. K. (2013). *Baykan Sezer'de Doğu-Batı sorunu*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Lewis, B. (1975). *İstanbul ve Osmanlı uygarlığı* (N. Önel, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınevi.

- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin doğuşu* (M. Kıratlı, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991a). *Türkiye'de din ve siyaset: Makaleler 3*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991b). *Türk modernleşmesi: Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2012). *Din ve ideoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- McNeill, W. (2006). Dünya tarihinde Osmanlı İmparatorluğu (M. Armağan, Ö. Baldık, K. Kahraman, T. Küçükcan & Ü. Şimşek, Çev.). K. Karpat (Ed.), *Osmanlı ve dünya: Osmanlı Devleti ve dünya tarihindeki yeri* (s. 57-74) içinde. İstanbul: Ufuk Kitap.
- Okumuş, E., Cihan, A. & Avcı, M. (2006). *Osmanlı Devleti'nde eğitim hukuk ve modernleşme*. İstanbul: Özgü Yayınları.
- Shaw, J. S. (1995). 19. yy. Osmanlı reformcularının amacı ve başarılarının bazı yönleri. W. R. Polk & R. L. Chambers (Ed.), *Ortadoğu'da modernleşme* (s. 45-61) içinde. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Söğütlü, İ. (2010). Cumhuriyet Türkiye'sinde modernleşme ve bürokratik vesayet. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19,1 49-68.
- Turhan, M. (1994). *Kültür değişimleri: Sosyal psikoloji bakımından bir tetkik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Turhan, M. (2016). *Garplışmanın neresindeyiz?* Ankara: Altınordu Yayınevi.